



»Nevidna« energija beograjskih ulic^{1*}

Grafiti kot subkulturni fenomen

Grafiti, narisani s sprejem, ki so nastali na vagonih podzemne železnice v New Yorku konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja, so dali izrazu grafit popolnoma nov pomen. Pripadniki te subkulture se v večini niso strinjali, da bi ta pojav poimenovali grafiti. Ti pionirji so to, kar so počeli, imenovali *writing* (pisanje), pozneje pa so prišli v poštev tudi izrazi, kot sta *aerosol art* in *aerosol culture*, toda noben od njih ne zajame v celoti širokega polja delovanja tega gibanja. Grafiti so se razvijali in že dolgo jih ni mogoče več omejiti samo na *pisanje*, oznaka *aerosol* pa tudi ni primerna, saj danes za ustvarjanje mnogi poleg spreja uporabljajo tudi druga sredstva.

Subkulturni grafiti so se v socialistični Jugoslaviji prvič pojavili v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Osemdeseta še danes ostajajo v spominu številnih ljudi kot najbolj vznemirljivo obdobje takratne Jugoslavije. Država se je v tistem času v veliki meri odprla blagodejnim učinkom zahodne kulture, v paketu s katero smo dobili med drugim tudi punk, novi val in ravno dovolj hip-hopa, da se je sprožilo zanimanje določenih ljudi za grafite. Sredi tega desetletja so nastali prvi *wildstyle* grafiti v dalmatinskih mestih, kot enega najbolj atraktivnih writerjev pa so pribeležili Jupeta (Vasić, 1990).

Do tedaj po svetu že široko razprostranjeno subkulturno grafitiranje je v Beograd prispelo sredi devetdesetih let. Zanj se je zanimalo veliko mladih ljudi, ki so grafite začeli risati, in pa nekaj entuziastov, ki so jih preučevali. Zakaj je beograjsko grafitarsko gibanje zanimivo? Po

^{1*} Besedilo je prirejeno različica avtoričine diplomske naloge *Istorijsko-teorijska rasprava o pojavi i razvoju grafita u Beogradu od 1996 do 2005 godine*, Filozofski Fakultet u Beogradu, 2005.



čem se razlikuje od sorodnih gibanj po svetu? Ti dve in še nekatera druga vprašanja, ki si jih zastavljam v tem besedilu, mi bodo pomagala orisati in analizirati razvoj beograjske grafitarske subkulture kot sorazmerno specifičnega lokalnega kulturnega fenomena.¹

Z apliciranjem, zlasti Hebidgeve (1980), teorije subkultur na beograjsko grafitarsko dogajanje sem poskušala odkriti specifične značilnosti tega gibanja. Prva in morebiti najpomembnejša lastnost grafitiranja je namreč, da omogoča formiranje tipične subkulturne družbene skupine. Subkultura je svojevrsten odgovor na razmere in razmerja v določeni družbi, zato je vsaka subkultura

vedno specifičen pojav. Ne glede na to, zakaj in kako so nastale, so subkulture venomer usmerjene proti dominantnemu sistemu vrednot, v katerem so nastale. Vse tisto, proti čemur se borijo pripadniki/ce subkulture, najbolj učinkovito izražajo skozi stil, meni Hebidge. Vse manifestativne značilnosti subkulturne skupine (geste, jezik, izgled itd.) pripadniki subkultur obogatijo z doda(t)-nim pomenom. Subkulture skozi stil izzivajo vladajočo ideologijo, ki v sodobni družbi deluje kot skupek političnih prepričanj in predsodkov, tj. deluje na ravni zdravega razuma, zato je ta vladajoča ideologija izrazito prikrita. Delovanje ideologije poteka torej na globoko nezavedni ravni, saj na ljudi deluje prek njihovega običajnega in rutinskega umeščanja v kulturno okolje.

Da bi nastala subkulturna skupina, mora obstajati neka, v vladujočo ideologijo umeščena in vladajočo ideologijo desimirajoča, dominantna skupina, na podlagi in nasproti katere se bo prva formirala. Tako so v Beogradu v času nastanka grafitarske subkulture dominantno skupino sestavljali ljudje, zbrani okoli Slobodana Miloševića in njegove Socialistične stranke Srbije (SPS), ter njihovi glasni in tihi podporniki. Ta, lahko bi ji rekli, srbska starševska kultura je gojila pretežno totalitarni svetovni nazor in težila k umetno skonstruirani enostnosti družbe, enotnosti medijev ter enotnosti družbe in medijev. Slika, ki so jo imeli tedanji adolescenti pred seboj, je prikazovala letargične ljudi srednjih let, obsedene z vodjo ter popolnoma slepe za nepravčnosti in družbeni kaos, ki jih je obkrožal. Zaradi takšne dominantne skupine so neizogibno nastale številne subkulture. Ponovno so vzniknili punkerji in heavymetalci, nastale pa so tudi nove subkulturne skupine, kot so skini, rejverji in dizelaši.² Vsaka izmed teh skupin se je na svoj način soočala s stvarnostjo, vsaka se je na svoj način postavljala po robu konformistom umazanega vsakdana, katerega pričevanja v medijih niso našla prostora.

V času, ko so njihovi malo starejši someščani igrali le vloge žrtev v nesmiselnih vojnah za neke »višje« ideje, so se adolescenti, zavračajoč sedanjost in prihodnost starejših, izolirali v

¹ Ker ni nikakršne literature ali obsežnejše raziskave o tem pojavu v Beogradu, sem veliko podatkov črpala iz intervjujev s tukajšnjimi grafitarji, ki sem jih opravila v obdobju od leta 2000 do leta 2002.

² Gre za subkulturo, ki je nastala v začetku devetdesetih, prepoznavna pa je bila po tem, da so njeni pripadniki nosili Diesel kavbojke ali trenirko, v katere/o so zatlačili svojo majico, pulover (s kapuco), včasih pa tudi jakno. Pri dizelaših je bilo prestižno nositi čim več zlatega nakita, biti obrbit po glavi ali imeti pričesko, imenovano *tar-zanka*. Dizelaši so bili nemalokrat oboroženi, nasilni in povezani s kriminalnim podzemljem. Njihova priljubljena glasba je bila turbofolk. V izvorni obliki dizelaši ne obstajajo več, čeprav so na ulicah Beograda še vedno prisotni »mafijci-kmetavzi«, ki so po stilu sorodni dizelašem.

svoje krožke. Grafitarji se večinoma niso zavedali tovrstnih konotacij svojega delovanja. Menili so, da je vsakdan prepoln politike in da se je treba od takšne družbe izolirati. Nezavedno nasprotujoč sistemu, ki je bil v tistem času tik pred kulminacijo antiameriške histerije, so grafitarji prevzeli svojevrsten način obnašanja iz ameriške družbe. Sporočila, ki so jih izpisovali, so bila v angleščini, ozaljšani z newyorškim slengom, a se (z nekaj izjemami) niti z besedico niso nanašala na režim ali državno oblast, ki sta do tedaj že prodrli v vse pore družbe. Ignoranca do njiju je bila pri grafitarjih popolna. Medtem ko je promoviranje opank in kajmaka pridobivalo neverjetne razsežnosti, so se grafitarji odločili, da, vsaj do neke mere, prevzamejo zunanji videz zlobnih fantov iz ameriškega geta. Morebiti je ta pojav mogoče pojasniti tudi kot najbolj izrazit dokaz, da so se hoteli izolirati od preostale družbe, in sicer tudi za ceno, da bi jih lahko le-ta zaradi njihovega imidža prepoznala za svoje »smrtne sovražnike«. Vsemu navkljub je pri grafitarjih takšen način oblačenja po določenem času izgubil svojo mikavnost.



Najpomembnejši predmet za stil beograjskih grafitarjev, s simbolnim pomenom odpora in upora, je bil bržkone pločevinka spreja. To je bil tudi eden najbolj priljubljenih motivov v njihovih delih, kjer je pogosto dobil antropomorfne značilnosti in spominjal na like iz basni z moralnim naukom. Ta preprosti predmet namreč v sebi združuje vse tisto, zaradi česar grafitiranje mnogi razumejo kot družbeno neprimerno početje. Lahko označuje sredstvo za izpisovanje tistega, česar se ne sme javno povedati. Lahko predstavlja prepoved, kršenje predpisov in norm, lahko pomeni nesramno promoviranje in povzdigovanje posameznikovega jaza nasproti medijsko serviranim osebnostim, lahko pomeni anarhijo itd.

Toda, kot sem že opozorila, pomembno je, da ima vsaka subkultura zaradi okoliščin, v katerih nastane, svoje posebnosti. Tako ima tudi subkulturni stil, ki se je pojavil ob njenem nastanku, največkrat smiselni pomen le za prvo generacijo inovatorjev, ki ga tudi oblikuje, za tiste, ki so postali člani subkulture pozneje, ko je le-ta že stopila na površje, pa ostane ta stil v svojem bistvu nedostopen. Med začetniki in poznejšimi sledilci v vsaki subkulturi obstaja pomembna razlika. V tej luči je za raziskovanje tukajšnjega grafitarskega gibanja zanimivo dejstvo, da se je v nasprotju z zahodnoevropskimi državami, v katerih se je to gibanje začelo širiti iz višjih slojev, v Beogradu grafitiranje začelo v podobnih družbenih pogojih kot v New Yorku, tj. v krogih revnejših slojev. V tukajšnjem okolju so v devetdesetih obstajali tako rekoč rekonstruirani pogoji prvobitnega nastanka grafitarskega subkulturnega stila. Kajti ne glede na to, da so graffiti prispeli v Srbijo v svoji množično posredovani blagovni obliki, se je grafitiranje tukaj vseeno razvijalo v okoliščinah, v katerih so se pripadniki tega gibanja zlahka poistovetili z njegovimi ameriški začetniki in tako prodrli do samega bistva tega stila.

Beograjska umetniška scena devetdesetih – neodvisni proti uradnim

Umetnost v Beogradu devetdesetih let se ni pomembno razlikovala od družbenopolitične situacije: bila je kaotična, neorganizirana in zatirana. Še vedno se je držala ideala o vzvišenosti umetnosti nad družbo. Njeni akterji so menili, da mora ostati onkraj političnih zlorab in manipulacij ter da se ne sme dopustiti, da bi postala orodje represije in propagande. Ker se niso želele

angažirati ali vključiti v politično dogajanje v državi, so molče pripomogli h konstruiranju lažne podobe normalnega življenja, ki jo je v javnost plasirala oblast.

Režim se je potrudil, da je »kulturni« program prilagodil širšim množicam in da je z njegovo pomočjo servisiral in povečeval »nacionalne vrednote«. K takšnemu stanju je pripomoglo tudi dejstvo, da so kulturni delavci, vsaj posredno, če že ne neposredno, pomagali novopečenim oblastnikom, saj so v najpomembnejše kulturne institucije pripustili umetnike, pokorne oblasti. Prostovoljno vdani v vlogo čuvajev srbske kulturne dediščine so umetniki, kot so Raša Trkulja, Dragoš Kalajić, Miloš Šobajić, Milić od Mačve in Dragan Malašević – Tapi, neposredno pripomogli k neizpostavljenosti tukajšnje umetniške scene kakršnimkoli zunanjim vplivom in s tem k njenemu zaprtju. Ker ni bilo večjih mednarodnih razstav, sta izginili samokritika in referenčnost nasproti tuji umetniški sceni, kar je pripeljalo celo do izrazitih antimodernističnih stališč v umetniški javnosti v Srbiji (Raftović, 2003: 171–179).

Nesmiselno je verjeti, da lahko angažirana umetnost spremeni politiko in politike, toda, kot pravita umetnostna zgodovinarja Anđelković in Dimitrijević, razlog, »zakaj nekdo ima potrebo po ustvarjanju politične umetnosti, ni toliko vprašanje sposobnosti umetnosti, da spremeni svet, temveč sposobnosti umetnosti, da spremeni sebe v razmerju do sveta, vprašanje njene nezmožnosti, da bi se izključila iz sveta okoli sebe, ter, v končni instanci, njenega hotenja, da spodbudi in sprovcira ideološke mehanizme, ki jo lahko pokončajo« (Anđelković in Dimitrijević, 1997).

Vseeno pa se je sredi devetdesetih družba začela politično ozaveščati, z njo pa tudi tisti del družbe, ki je deloval v kulturi, umetnosti in družboslovju. Umetniki so se začeli zavedati svojega položaja v tako zaprti družbi in postopoma je začelo nastajati politično angažirano ustvarjanje in ustvarjanje, ki je predstavljalo kontrapunkt destruktivnemu koketiranju z nacionalizmom. V ilegali se je oblikovala vzporedna scena, ki se je osredotočala na vzpostavljane lastnih institucij in organizacij. Prišlo je do razcveta nevladnega sektorja, ki je vztrajal pri družbenem angažmaju posameznikov. Aktivisti so reorganizirali nekatere stare in ustanovili nove kulturne institucije, kot so DOB, Centar za savremenu umetnost, Centar za stvaralaštvo mladih, Rex, Remont, CZKD, SKC, CENPI, KCB, Stubovi kulture, Plato, Beopolis, Beton hala teatar, Low Fi video itd. Njihovo odločno delovanje je bilo mogoče opazovati prek njihove produkcije knjig, časopisov, filmov, predstav, razstav, koncertov, promocij in različnih uličnih akcij.

To »neodvisno umetniško sceno« so vzpostavili umetniki iz različnih generacij in z raznoliko senzibilnostjo, umetniki, ki so za izražanje uporabljali najrazličnejša umetniška sredstva, toda vseeno jih je povezovala družbena realnost, v kateri so živeli.³ Vsi po vrsti so s svojim delovanjem komentirali takratno politično situacijo, in sicer najpogosteje s selitvijo svojih del iz konvencionalnih razstavnih prostorov na ulico, prehajajoč k uličnemu aktivizmu, s katerim so poskušali pritegniti pozornost javnosti. Ironija je žal v tem, da so se z nastankom neodvisne scene ustvarjalci in občinstvo znašli v eni in isti skupini, ki so jo sestavljali prijatelji in somišljeniki. Tako je njihova najbolj izrazita potreba, potreba po priznanju širše javnosti, v veliki meri ostala nezadovoljena. Tudi umetniška kritika se v tej situaciji ni ravno najbolje znašla, kar je razvidno tudi iz pomanjkanja teoretskih besedil, s katerimi bi ta kritika ustrezno osmislila omenjeno dogajanje.

³ Med drugim so bili to umetniki iz skupin Grupa Škart, Led-art in Magnet ter Mrđan Bajić, Dragan Srdić, Raša Todosijević, Čedomir Vasić, Milica Tomić, Mileta Prodanović, Tanja Ostojić, Zoran Naskovski, Ivan Ilić, Talent, Saša Marković-Mikrob, Uroš Đurić, Dejan Kaluđerović, Biljana Đurđević.

Beograjski »divji« grafiti: kronologija

Bomberji v akciji



Razpad socialistične Jugoslavije, vojna, mednarodne sankcije, stiska in anestezirana čustva so bila dejstva, zaradi katerih je bilo življenje preprostih ljudi v Zvezni republiki Jugoslaviji (pozneje Skupnosti Srbije in Črne gore, zdaj Srbiji) ob koncu dvajsetega stoletja domala neznosno. V tem času je pisanje po zidovih pridobilo povsem novo dimenzijo. Vse medije si je prisvojila stranka na oblasti, ki je tako lahko iz dneva v dan ustvarjala z lastnimi interesi usklajeno razpoloženje ljudstva, konstruirala je lahko svojo resnico in vsako malenkost prilagajala svojim potrebam. Tem nevzdržnim razmeram se je kajpak zlagoma uprla zdrava pamet in beograjski zidovi so postali prostor diskurzivnih spopadov med avtokratsko oblastjo in njenimi nasprotniki. »Vsi« so pisali po zidovih, a v nasprotju s komunističnimi časi teh zidov zdaj ni čistil več nihče. Za vse, ki so odraščali v tem Miloševićevem času, je bil popisani zid nekaj najbolj običajnega na svetu. Prav zato se ne gre čuditi, da je v tem obdobju določena skupina mladih ljudi kot ustrezno sredstvo izražanja izbrala ravno grafito.

Prvi grafiti, ki jih je navdihoval newyorški divji stil, so se pojavili v Beogradu, tako kot drugod po Evropi, sredi osemdesetih, a se niso razmahnili. Risali so jih prvi privrženci hip-hop kulture, skupina breakdancerjev, novobeograjskih b-boys, od katerih nekateri še danes živijo v Novem Beogradu. Te prve grafite je bilo mogoče uzreti na zgradbah vzdolž ulice Jurija Gagarina, ki teče vzporedno z reko Savo, in na osnovni šoli Užička republika v Novem Beogradu; mednje je spadal tudi znameniti »Rap City« iz leta 1985. Konec osemdesetih je v središču mesta pri Zelenom vencu nastal tudi izredno opazen grafit »Venus«. Približno deset let pozneje, leta 1996, so se v *bloku 45⁴* in njegovi okolici začeli pojavljati prvi tagi. Bilo jih je presenetljivo veliko glede na to, da niso nastajali postopoma. Zdelo se je, da je Novi Beograd poln writerjev, čeprav to vseeno ni bilo res. Iz Francije, kjer je hodil v srednjo šolo in od koder je v Beograd prinesel grafitarsko senzibilnost in predanost grafitarski kulturi, se je bil namreč malo pred tem vrnil Miša Jens. Kmalu je postal prvi beograjski grafitar in guru beograjske grafitarske scene. Ker na začetku ni imel družbe, s katero bi risal, je poleg svojih številnih psevdonimov tagal tudi psevdonime svojih tovarišev iz naselja. Ustanovil je tudi eno prvih grafitarskih ekip,^{5*} ekipo BMW, v kateri pa je bil dejaven le on sam.

Nekako v istem času je v blokkih vzdolž ulice Jurija Gagarina poskušal ustvarjati tudi Cobe. V začetku je le tagal, svojega prvega grafita pa ni naredil v Beogradu, temveč v Novem Sadu.⁶ Jens in Cobe sta se spoznala v začetku leta 1997 in takoj začela ustvarjati skupaj. Njuna obsesija je bilo taganje po mestu. V tistem času še nista imela stikov z writerji iz tujine, pa tudi skrivnosti *kapic*

⁴ Izraza *blok* v Beogradu ne uporabljajo za poimenovanje ene zgradbe ali stolpnice, temveč za poimenovanje skupine zgradb ali skupine stolpnice v določenem (blokovskem) naselju. *Blok 45* je skupina zgradb na samem koncu ulice Jurija Gagarina v Novem Beogradu, za katerimi se razprostira veliko polje (op. prev.).

⁵ V Beogradu pripadniki grafitarske subkulture skupino grafitarjev, ki pogosto ustvarjajo skupaj, tj. *crew*, imenujejo *ekipa*. Ta izraz zavoljo dokaj sorodne uporabe v slovenskem jeziku v tem besedilu ohranjamo v izvirniku. Glej tudi slovarček izrazov na koncu članka (op. prev.).

⁶ Mika iz Novega Beograda, ki se z grafiti ukvarja že od nekdaj, je bil takrat v Novem Sadu in sva se povezala. Vzela sva dve kantici barve iz garaže in neke stare spreje ter narisala svojo prvo skico in grafit« (Cobe, intervju, marec 2001).



(različnih nastavkov za spreje) še nista odkrila, toda enako je bilo z vsemi drugimi beograjskimi pionirji subkulturnega grafitiranja. Kmalu sta spoznala, da želita ustvariti nekaj resnejšega, zato sta sredi istega leta ustanovila ekipo AGC. Sčasoma so se jima pridružili še drugi grafitarji, toda jedro ekipe sta tvorila sama. Pieci, ki sta jih risala po naselju, so začeli privlačiti pozornost tistih nekaj mladeničev, ki so si prav tako prizadevali napredovati v grafitiranju. Tisto zimo je bil Cobe zaradi vojnih okoliščin prisiljen za nekaj časa nehati ustvarjati. Vseeno pa je v tem obdobju ekipa pridobila nove člane, imenovane Juice (Sane 751), Mise, Jamas,

Jole, Shorty (Evil), Krca in Face. Ko se je Cobe vrnil, je bila ekipa že številna in sorazmerno dejavna. To se je spremenilo, ko so se jim pridružili še nekateri posamezniki, in sredi leta 1998 je ekipa zaradi »množičnosti« razpadla. To je privedlo do ustanovitve novih ekip, denimo ekip Deep Cover (Krca in Jole) ter Rough Squad (Helios in Leco), katerih člani pa niso ustvarjali ravno pogosto. Vsi omenjeni grafitarji so večinoma risali po Novem Beogradu in vozilih mestnega prometa. Face je nadaljeval s sodelovanjem z Jensom in Cobetom, včasih pa se jim je pridružil tudi Leco. Shorty in Juice sta ustanovila glasbeno skupino Full Moon, a sta obenem še vedno grafitirala.

Naselje Dedinje je svojo ekipo, imenovano 90210, imelo že zgodaj. Njihovo ime je parodija na nekdanj priljubljeno najstniško nadaljevanko Beverly Hills 90210. Ekipo sta leta 1997 ustanovila Bougie (Gie) in Soter (Sot). Ker je bilo Dedinje že vrsto let spalno naselje visokih državnih funkcionarjev in lokalnih mafijcev, je domala neverjetno, da je fantom v takšnem okolju uspelo ustanoviti skupino, ki je poleg tega za seboj pustila tudi številna dela. Poleg ustvarjanja v soseski so risali tudi po vozilih javnega prometa, kar torej ni bil le privilegij writerjev iz Novega Beograda. Po razpadu ekipe AGC je Bougie veliko ustvarjal s Cobetom. Ker sta menila, da je bombanje najbolj vznemirljiva in najizvirnejša oblika grafitiranja, je to postala njuna najljubša zabava. Kolikor že so se vsi omenjeni grafitarji trudili, je bilo na začetku vseeno tako malo piecov, da so bili prisiljeni hoditi iz enega dela mesta v drugega, da so lahko uzrli kaj novega.

Trg republike⁷ je najbolj priljubljeno zbirališče v Beogradu, je vroča točka, kjer se sestane in poslavlja največji delež beograjske populacije, lokacija, od koder se gre žurirat in kjer se žurira. Ta ozek prostor med spomenikom Kneza Mihajla in Narodnim muzejem je tudi najbolj priljubljeno zbirališče tistih mladih, ki rolajo in skejtajo. Gre za nekakšen gledališki oder, na katerem lahko predstavijo svoje sposobnosti, medtem ko se mimo sprehajajo reke ljudi. K »družini« s Trga poleg skejtarjev in rolerjev sodijo še glasbeniki, grafitarji in kajpak pozerji.⁸ C.S.A.K. ali krajše A.K. je bil tipični prestavnik družbe s Trga. Pisal je pesmi, skejtal in risal grafite. Za grafite se je začel zanimati v istem času kot fantje iz Novega Beograda, tj. leta 1996, toda na domačem Dorćolu, ki se sicer nahaja le nekaj minut hoda od Trga, ni imel somišljenikov, s katerimi bi lahko risal. Ker je tehniko in postopek grafitiranja odkrival kot samouk, je za napredovanje potreboval veliko več časa kot drugi. Leta 1997 so se v središču mesta stvari začele spreminjati. Mladenič z Vračarja Mask (Msk),

⁷ Zdaj se imenuje Trg Slobode, ampak meščani se nikoli niso privadili na novo ime. Namesto tega ga skrajšano imenujejo Trg, pri čemer vsi vedo, za kateri trg gre.

⁸ Pozerji so osebe, ki se pridružijo določeni družbeni skupini le zato, ker mislijo, da bodo na ta način v trendu, v resnici pa se ne morejo poistovetiti z načeli in interesi te skupine.

ki je bil prihajal na Trg rolat, je takrat narisal svoj prvi grafit. Svoj prvenec so tega leta ustvarili tudi drugi iz družbe s Trga: Master of Disaster, Leo, Shorty in Musli (Msl). Master in Shorty sta obiskovala šolo za arhitekturo in skupaj delala skice, toda ker sta bila doma na različnih koncih mesta (Master z Dorćola, Shorty pa iz Zemuna), sta risala ločeno. Oblikovali sta se dve skupini: na eni strani sta v skupne akcije hodila Shorty in Msk, na drugi strani pa so bili skupaj v skupini A.K., Leo, Master in Msl.



Prva in za zdaj edina ekipa iz središča mesta je bila ustanovljena naslednje leto, poimenovala pa se je CO2 (Centar Krug Dvojke). Ni šlo za homogeno ekipo, saj so bili njeni člani poleg grafitarjev tudi njihovi prijatelji in glasbeniki iz središča mesta. Sorazmerno hitro se je znotraj ekipe skristalizirala skupina tistih grafitarjev, ki so bili resnično aktivni: A.K. (Ćus), Leo in Jew,⁹ ki je sodeloval pri vseh akcijah, čeprav je raje, kot da bi risal, kolege spodbujal in ocenjeval. Čeprav sta se A.K. in Leo trudila, se središče mesta po količini in raznolikosti piecov nikoli ni uspelo približati Novemu Beogradu. Tisto, kar je v središču mesta najbolje uspevalo, so bili tagi. Vsak je namreč tagal v svojem naselju, v centru pa so tagali vsi. Vsak nov tag je opozarjal na eno izmed naslednjih dejstev: da grafitar še vedno ustvarja, da je zamenjal stil, da ima nov psevdonim, da se je pojavil nov grafitar, da je grafitar zamenjal ekipo, da se je ekipi pridružil nov grafitar, da se med grafitarji ali med ekipami odvija spopad. Središče mesta je tako postalo univerzalni prostor obveščanja. Izmed vseh grafitov pa je največji pečat v centru pustil Leov tag, ki je zasedel tako rekoč vsak prosti delček zida, kante za smeti, vrat, pločevine itd. »Ko sem začel risati, sem povsod tagal in izpisoval Leo CO2. Zadal sem si cilj, da potagam celo mesto. Zadal sem si cilj, da zainteresiram ljudi za vse to. [...] Moje trenutno sporočilo je popularizacija grafitov. Ne na napačen način, temveč kot tisto, kar so.« (Leo, intervju, november, 2000)

Za to zgodnje obdobje je bilo značilno, da so se tukajšnji grafitarji poistovetili z newyorškim uličnim gibanjem. Stanje v Beogradu sredi devetdesetih je bilo namreč podobno tistemu v New Yorku v sedemdesetih, zato je kulturno izročilo, ki govori o tem, kako se je vse skupaj začelo tam, delovalo še kako smiselno tudi na beograjskih ulicah. Poleg potrebe po risanju je bil tu še upor proti državi, proti sistemu. Taganje in bombanje sta bili osnovni dejavnosti, medtem ko so bili pieci bolj ali manj preprosti in narisani z majhnim številom barv. Na začetku nikomur niso bili dosegljivi nastavki za spreje, ki za seboj puščajo različne debeline črt, spreji, s katerimi so ustvarjali, pa so bili »težka sociala«. Večinoma so uporabljali spreje znamk *Kenda Kolor* in *Cosmos*, pri katerih se je ob sprejanju barva vedno (po)cedila, saj so polnjeni pod visokim pritiskom. »Po mojem je značilnost naših writerjev džezerski tip, da vedno improviziramo. Ni treba jamrati, kajti če kdo tega ne razume, potem naj niti ne riše.« (Cobe, intervju, marec, 2001)

Več grafitarjev, več piecov, več stilov

Čeprav je ekipa Halley nastala že 1997. leta, vseeno pripada drugemu obdobju zgodovine beograjskih divjih grafitov. Ne glede na to, da je razlika v letih med njenimi člani in starejšimi grafitarji res majhna, spadajo v drugo generacijo grafitarjev iz Novega Beograda, saj je bilo v času,

⁹ Tag je narejen tako, da ga je mogoče brati kot Jew ali pa kot Ješ v cirilici.



ko so začeli risati, že dovolj piecov, da so si lahko na podlagi le-teh izoblikovali svoj stil. Želeli so narediti nekaj popolnoma drugačnega. Subzero (Sub), Absolute (Abs) in Gips (Negre), ki so svoje prve grafite narisali na 10. gimnaziji (grafit »Haine«)¹⁰ in obračališču avtobusa v bloku 23, so marljivo vadili in preizkušali nove načine ustvarjanja ter spotoma dočakali tudi nastavke za spreje, ki jim jih je leta 1998 iz Francije prinesel Leco. V tistem času so na tukajšnjih zidovih naredili prvi fotorealistični karakter in se preizkušali v ustvarjanju 3-D grafitov. Ko so začeli, so se dogovorili o delitvi dela. Abs je delal le karakterje, Sub pa le črke. Delitev dela ni trajala dolgo, saj sta se Sub in Negre izmojstrila v vsem, le Abs je ostal zgolj pri risanju karakterjev. Njegove izbire sicer ne moremo pojasniti s pomanjkanjem talenta, prej bi lahko rekli, da je to bila posledica njegove ljubezni do stripa. Karakterje iz risank in stripov je namreč prenašal na zidove, ker je menil, da je mogoče kakovost linij v stripih uporabiti tudi pri grafitiranju. V tem obdobju so grafitarji tudi na splošno začeli bolj risati karakterje. V ekipi CO2 sta jih risala Msl in A.K. Msljev najljubši karakter je bil »zapohani« hudiček,¹¹ A.K. pa je karakterje začel risati sorazmerno pozno, tako da mu jih ni uspelo izpopolniti. To je vsekakor škoda, saj so bili njegovi prvi karakterji stilsko raznoliki, prepričljivo izdelani in nadvse zanimivi.

V vseh predelih mesta se je takrat intenzivno risalo, stili so postajali kompleksnejši, obenem pa se je veliko eksperimentiralo. Do nastavkov za spreje se je še vedno težko prihajalo in če si imel v posesti zgolj enega, si se že lahko imel za srečneža. Spreji so bili neakovostni tako kot prej, čeprav so se od časa do časa lahko na novobeograjskem boljšem trgu našli tudi profesionalni.

Leta 1999 so se zgodile tri pomembne stvari za tukajšnjo grafitarsko sceno. Prvič, pojavili so se spreji *Kim Tec*, ki so stali deset dinarjev, medtem ko si za druge spreje moral odšteti okoli 170 dinarjev (takratnih pet nemških mark). Grafitarji so takrat v primerjavi s preteklostjo kupovali neverjetne količine sprejev, tako za sprotno risanje kot na zalogo. To morebiti niti ne bi bilo tako pomembno, če se marca ne bi začelo Natovo bombardiranje Beograda. To travmatično dogajanje lahko iz perspektive takratne mladine vidimo kot obdobje najbolj intenzivnega druženja in prostočasnih dejavnosti. Sirene, ki so opozarjale na nevarnost, so grafitarjem označevale čas, ko se gre v mesto, čas za risanje. »Vsi« so risali kot nori, kot da bi želeli z barvami odgnati temne misli iz svojih in tujih glav. »Približno v času, ko sem jaz začel delati intenzivno, so prišli [spreji] *Kim Tec*. Takrat nam je prihajalo od grafitov in če ne bi imel tega obdobja, bi bil veliko slabši. Če delaš aktivno, in to z ljudmi, ki so boljši od tebe, se hitreje učiš.« (Dubi, intervju, marec 2001)

Tretja pomembna stvar leta 1999 je bil prvi beograjski jam, ki ga je na dvorišču šole Kralj Petar, občina Stari grad, organizirala skupina Postpesimisti. Ta dogodek je bil nekakšno javno priznanje, da na beograjskih ulicah obstajajo grafiti. Poleg tukajšnjih grafitarjev (Jens, Leco,

¹⁰ Grafit, ki ga je neposredno navdihnil kultni francoski film *La Haine* (Sovraštvo) Mathieua Kassovitza iz leta 1995, ki govori o razmerah, v katerih živijo mladi priseljenci v pariških getih.

¹¹ Hudiček, ki je pod učinkom marihuane (srb. navareni đavolak, op. prev.).

Cobe, Gips, Abs, Sub, A.K., Msk, Juice, Shorty, Face, Mise) sta na jamu sodelovala še dva iz Hrvaške (Jen, Fuk) in trije iz Slovenije. Takrat so imeli tukajšnji grafitarji prvič na voljo nastavke za spreje v prosti prodaji, obenem pa so lahko prvič ustvarjali s priznanimi grafitarji s Hrvaške (hrvaška grafitarska scena je veliko naprednejša kot tukajšnja). Čeprav ni bil nihče od grafitarjev zadovoljen s tem, kako se je jam odvijal,¹² je bil ta dogodek za vse grafitarje v Srbiji pomemben začetni vzgib ali spodbuda za nadaljnje delo.



V tem obdobju je ozračje zavrelo tudi v Zemunu. Shorty je leta 1997 svoj prvi grafit narisal na zemunski zdravstveni dom, toda ker ni bilo nikogar, s katerim bi risal v Zemunu, je večinoma ustvarjal z ekipami iz Novega Beograda in središča mesta. V dveh letih je tako v Zemunu nastalo le nekaj grafitov, med katerimi je najbolj znanega, in sicer na bulvarju Nikole Tesle, leta 1998 ustvarila ekipa The B.F.H. Poleti 1999 sta se pri skejtanju spoznala Dmon in Dubi, pozneje pa se jima je pridružil še Zoro (Rozer) in že so ustanovili ekipo ZAS (Zemun Art Scene). Prvi grafit, ki so ga naredili, je bil »Shao Lin«, a so potrebovali kar precej časa, da so našli in razvili svoj stil. Throwupi so bili zanje redki, še bolj pa tagi, so pa zato proslavili Zemun kot tisti del Beograda, ki je premogel največ 3-D grafitov. Kmalu so spremenili ime ekipe v NPC (New Paint Crew) in začeli risati po centru in Novem Beogradu, četudi niso bili ravno v najboljših odnosih z novobeograjskimi ekipami. Sorazmerno pogosto so ustvarjali skupaj s Shortyjem, ki jih je tudi seznanil s fanti iz središča mesta. Ker NPC niso bili povezani z domačimi in s tujimi grafitarji, sta jih z nastavki za spreje oskrbovala Leo in Shorty.

Ko je konec leta 2000 Rozer prenehal risati, je Dmon začel intenzivneje sodelovati s Shortyjem, Leom in A.K. Za Rozerja je bilo to obdobje velike produktivnosti in inventivnosti. Nepričakovan preobrat pa se je zgodil, ko je začel delati z Juicem, s katerim sta ustanovila ekipo SDB (Služba Državne Bezbednosti) in ponovno začela bombati po mestu. Zdi se kar neverjetno, da je Rozer, ki je v tako kratkem času samostojno izpopolnil svojo tehniko in ustvaril stil, ki je bil edinstven v Srbiji, vse skupaj zavrgel in se vrnil h koreninam grafitiranja. Da je to počel Juice je še nekako razumljivo, saj je vedno ustvarjal zelo preproste piece in ko je našel formo, ki mu je odgovarjala, je ni več spremenil. Na drugi strani si je Dmon vedno želel več, toda leta 2002 je začel delati *srebra*,¹³ kar je bilo popolno nasprotje tistega, kar je počel do takrat. Tako je s svojim pristopom in stilom še enkrat presenetil domačo grafitarsko sceno.

Mladi upi beograjske scene

Leto 2000 je bilo leto, ki je kar žarelo od optimizma in nešteto obljub. Politična situacija je bila napeta, toda tolikšne količine energije ulice Beograda niso videle že od protestov iz let 1996 in 1997. Evforično stanje 5. oktobra 2000, ko so na proteste proti »krajci« volilnih glasov prišli drža-

¹² »Bili smo zelo nezadovoljni. Vem, da so tudi njih nategnili drugi, kot so Studio B in B92. Kjer koli so organizirali nekaj takega, smo izpadli kot klovn ali pa so se za nas najmanj brigali. Poberejo nas nekako z ulice, nas pokažejo in nas spet vrnejo tja. Iz tega smo se veliko naučili, zato smo postali nesramni in se odločili, da bomo, če nas želijo tako razkazovati, zahtevali keš.« (Cobe, intervju, marec 2001)

¹³ *Srebro* je throw-up, narejen s srebrno barvo (op. prev.).



vljani iz vseh koncev Srbije in je zato z oblasti moral sestopiti Slobodan Milošević, ter prepričanje, da bo šlo vse na boljše, sta prebivalce Beograda držala tudi naslednje leto. V takšnem vzdušju je dozorevala tretja generacija beograjskih grafitarjev. Poleg tega so starejši writerji nanjo prenašali svoja znanja in izkušnje ter ji namenjali močno podporo.

V tem času so nastali prvi divji grafiti tudi na zidovih Miljakovca na obrobju Beograda. Vle (Crnac) je redko ustvarjal le na enem mestu, saj je želel porisati čim več zidov. Na začetku je delal črke, a je kmalu spoznal, da mu bolj ustreza risanje *karakterjev*. Tisto, kar dela njegove

karakterje drugačne, je to, da »govorijo« francosko.¹⁴ Njegova dela so pritegnila še nekaj fantov iz naselja, kar je pripeljalo do ustanovitve ekipe MSC (Miljakovac Style Crew), pod okriljem katere sta poleg omenjenega ustvarjala še Mišel in Packe. Posledica prijateljevanja ekipe MSC s Cobetom so bile tudi takratne intenzivne izmenjave piecov med Miljakovcem in Novim Beogradom.

Ekipa 90210 je leta 2000 pridobila dva nova člana, imenovana Dulait in Homine. Začetni impulz za risanje sta poleg neizogibnega opazovanja piecov v svojem naselju dobila v času Natovega bombardiranja, ko sta se spoznala z Bougiejem in Sotom. Ko je ravno osvojil tehniko in bi lahko začel ustvarjati več in bolje, je moral Homine prenehati z risanjem; težka oblika alergije na hlapec in pigment iz sprejev sta ga prisilila, da se je tej dejavnosti odrekal. Po drugi strani pa je novincu Dulaitu s svojim talentom hitro uspelo razveseliti ne le člane svoje ekipe, temveč tudi nekatere, ki so to postali šele v prihodnosti. Čeprav grafitarji večinoma začnejo z risanjem črk, je Dulait raje ustvarjal karakterje, saj je hitro spoznal, da imajo avro, ki jih razlikuje od vsega, kar je bilo mogoče do tedaj videti na tukajšnjih zidovih.

V Novem Beogradu je moralo priti do prestrukturiranja ekip, saj je veliko starejših grafitarjev redko risalo ali pa so popolnoma prenehali. Delo nekaterih ekip je izgubilo smisel, druge pa so ustanovile zvezo Bgillegal. Člani te zveze so bili vsi starejši, še dejavni novobeograjski grafitarji, člani ekipe 90210 in nekateri mlajši grafitarji (Necone, Angel, Dulait). Preden se je priključila zvezi, se je ekipa Halley razširila z novima članoma Neconeom in Angelom, ki sta za pridružitve imela popolnoma različne predispozicije. Necone je z ekipo Halley preživel veliko časa že vse od njenega nastanka, tako da je bil tako rekoč njen član, še preden je začel risati. Ker je bil nekaj let mlajši od drugih, jih je lahko opazoval in se od njih učil. Po drugi strani se je Angel ukvarjal predvsem z risanjem underground stripov. Da bi vzel v roke sprej, mu ni prišlo niti na misel. Toda ko je javnost na njegova stripovska dela, dasiravno pogosto deležna pohval in razstav, pozabila, se je želel preizkusiti v čem novem. Grafite je začel risati z Juicem in Facem leta 2000 in zelo hitro napredoval. Istega leta je podjetje Saatchi & Saatchi izvedlo oglaševalsko akcijo za glasbeni dogodek Urban Experience, s pomočjo katere so se na tukajšnjih ulicah prvič pojavili »hand made« jumbo plakati, pri izdelavi katerih so poleg Angela sodelovali še Juice, Face, Gips, Sub in Abs. Sodelujoč z Gipsom pri izdelovanju enega izmed bilbordov se je Angel naučil osnovnih pravil in malih skrivnosti grafitarske tehnike. Zanimivo je, da bi Angel, po letih sodeč, lahko pripadal prvi generaciji beograjskih grafitarjev, a je za tovrstno kategorizacijo začel

¹⁴ S psevdonimom Crnac (Črnec) želi poudariti, da je drugačen od drugih ljudi/grafitarjev v Srbiji. Ker posluša francosko rap glasbo, v svojih grafitih pogosto uporablja stavke ali fraze iz tovrstnih pesmi.

ustvarjati grafite prepozno. Ne glede na to sta njegova svežina in specifični pristop h grafitiranju vsekakor pripomogla k večji raznolikosti na tukajšnji sceni. Eden prvih Angelovih grafitov, ki ga je na zid podjetja Jugopetrol sicer narisal skupaj z ekipo Halley, »Kaži zašto me ostavi«, je bil na radiu B92 razglašen kar za grafit tisočletja.

Vseh članov zveze Bgillegal je bilo devet: Sub, Bougie, Gips, Dulait, Necone, Leco, Abs, Cobes in Angel. Poleg tega, da so razumeli, kaj pomeni skupinsko sodelovanje, so bili tudi prvi, ki so spoznali in izkoristili prednosti spletne tehnologije. Postavili so prvo srbsko grafitarsko spletno stran www.bgillegal.com, ki so jo redno podatkovno in oblikovno posodabljali. Tako sta se tudi v uličnih akcijah ime Bgillegal in naslov spletne strani začela pojavljati skupaj z matičnimi imeni ekip.¹⁵

Četudi ni bil član zveze, je z »ilegalci« pogosto risal tudi Sektor (Sek), ki se je z Neconeom že dolgo poznal, čeprav pred tem obdobjem nista nikoli ustvarjala skupaj. Sektor je v srednji šoli spoznal writerja, imenovana Jes (Žes) in Snipe, s katerima je ustanovil ekipo LMC (Line Machine Crew ali Mac, skrajšano za Machine), ki pa je delovala le leto dni, od konca leta 2000 do konca leta 2001, čeprav je uradno razpadla šele tri leta pozneje. Žes je bil eden zelo redkih beograjskih grafitarjev, ki je poskušal pisati v cirilici, kar je počel odlično. Sedež ekipe je bil na Čukarici, kjer so ustvarili prve grafite, toda kmalu so začeli risati tudi v drugih predelih mesta in po vlakih, zato se jim je od časa do časa pridružil tudi Dulait. »Na vlakih je dober občutek, ker se giblješ skrivaje kot partizan.« (Sektor, intervju, april 2002) Ob teh pohodih sta Sektor in Dulait odkrila skupno afiniteto do karakterjev, za katere se zdi, kot da so izstopili iz risane ga filma ali neke otroške risbe. »Meni se ti karakterji zdijo genialni, četudi nekateri namrščeni raperji mislijo, da je to sranje.« (ibid.)

Začetek in konec

Izmenjava informacij na grafitarski sceni najbolje poteka prek osebne ga stika, zato je komuniciranje z writerji iz tujine izrazito pomembno. Ko gre grafitar na pot, si ne želi obiskati le enega mesta ali države, temveč želi risati tudi v vseh okoliških, seveda pod pogojem, da lahko k nekomu pride. Tujci tako prihajajo na podlagi priporočil, ki jih dobijo od drugih grafitarjev, zato jih v tujem kraju venomer lepo sprejmejo, za spanje pa tako ali tako ni težav, ker se ponoči odpravijo risat. Spoznavanje s tujcem se odvija skozi ustvarjanje, to je tisto najpomembnejše. Tujcu veliko več pomeni, če ga/jo popeljete na dobro akcijo, kot pa če ga/jo še tako lepo sprejmete na domu. Poleg tega pa to tudi vam poveča možnosti za bodoča potovanja v tujino, saj vam bo vsak grafitar rade volje povrnil gostoljubnost.

Tako se odpira nov svet brez meja in nacionalnih razlik, svet, prepoln novih doživetij in podatkov o tem, kaj se dogaja v drugih državah. Je pa res, da je vse to v Srbiji zaradi znanih okoliščin na začetku moralo malo počakati. Ve se, da je bil nemški grafitar Cobolt v Beogradu že 1997. leta, toda pred letom 2000 tujci semkaj niso prihajali ravno pogosto. Najprej so se morale nujno vzpostaviti vezi med grafitarji iz držav, ki so nastale iz nekdanje socialistične Jugoslavije, kar pa se je odvijalo počasi in postopoma. V Beograd so najprej začeli prihajati gra-

¹⁵ Člani ekipe Halley so denimo ime Bgillegal dodajali svojim standardnim oznakam Block Art in H-Zone (Halley Zone).



fitarji iz Vojvodine. To so bili v največji meri fantje iz novosadskih ekip DNK (Batos, Epok, Boem, Scare) in GSF, pa tudi Lemon iz Sente in Skec iz subotiško-segedinske ekipe VBS (Vojvodina Bombers). Skec je na beograjskih zidovih puščal za seboj kompleksne wild style piece in b-boyevske karakterje, Lemon pa je v Beograd prenašal atmosfero običajnega vojvodinskega mesteca, in sicer tako, da je risal, kot pravi Cobe, vaše posebneže in vodnjake.¹⁶

Leta 2001 je začela delovati ekipa AFO (Antifašistička omladina), ki je specifična zaradi dveh stvari. Prvič, ustvarili so domačo različico antistila; drugič, člana ekipe sta bila poleg beograjskih grafitarjev (Mišel, Ceger, Bougie, Dulait) tudi dva tujca. Prvi je bil Imun, doma iz Banjaluke, drugi pa Bask (Peqmez), ki je bil po rodu prav tako iz Bosne in Hercegovine (BiH), živel pa je v Nemčiji. Vsi člani AFO so ustvarjali preproste grafite: črke so bile lahko berljive, delovale pa so kot čačke; karakterji so bili otročji, narisani z neenakomerno linijo in malo barvami; njihova sporočila so bila lahko razumljiva, smešna, nesramna, včasih pa so kazala tudi na visoko stopnjo njihove družbenokritične zavesti.

Po letu 2001 je bila kulturna izmenjava z BiH vzpostavljena, pa tudi hrvaški grafitarji so začeli pogosteje prihajati v Beograd. Tako se je začelo obdobje velike kreativnosti, za katero je bilo značilno tudi to, da so se začeli vse bolj pojavljati karakterji in črke, ki so jih navdihovali logotipi in oglaševalsko oblikovanje. To je bila bržkone posledica »odraščanja« scene, saj se je veliko grafitarjev ravno v tem času odločilo za poklic grafičnega oblikovalca in so tako lahko preverjali, kako njihove kreacije delujejo v prostoru. Zanimiv je podatek, da so mnogi izmed njih obiskovali srednjo grafično šolo¹⁷ ali pa bili vpisani na tiste beograjske višje šole in fakultete, ki so povezane z umetniškim ustvarjanjem.¹⁸

Profesionalne spreje je bilo pred letom 2001 mogoče najti v nekaterih beograjskih prodajalnah barv, toda šele z nastankom spletne strani www.deadlemonade.com istega leta so bili grafitarjem v Srbiji na enem mestu na voljo pravi spreji in vsa dodatna oprema. Nekaj časa je celo obstajala tudi (fizična) beograjska podružnica podjetja Dead Lemonade, ki se je nahajala v eni izmed zemunskih kleti, delovala pa je ilegalno. Tudi kot posledica večje dostopnosti sprejev, se je leta 2003 odvijalo največ dogodkov, povezanih z grafitiranjem, odkar so subkulturni grafiti v Srbiji pognali korenine. Začelo se je aprila v Subotici, nadaljevalo v Beogradu in Nišu, končalo pa z dvema istočasnim dogodkoma v Beogradu sredi julija. Na obeh dogodkih je sodelovalo podjetje, ki izdeluje profesionalne spreje, in sicer kot glavni ali delni sponzorski dobavitelj le-teh. To je bilo dobro in produktivno leto, ki pa žal ni obrodilo sadov. Veliko reči, ki se dogajajo

¹⁶ V Senti je leta 2001 potekal prvi uspešni srbski jam. Bržkone je bil uspešen zato, ker ga je organiziral grafitar (Lemon), edina oseba, ki resnično ve, kaj vse udeleženci potrebujejo: velik zid, veliko barv, veliko writerjev, sproščeno vzdušje in poln lonec golaža. Ob novosadskih in madžarskih so se jama udeležili tudi beograjski grafitarji Angel, Dulait, Sektor, Necone, Negre, Sub, Bougie in Cobe.

¹⁷ V grafično srednjo šolo so gotovo hodili vsaj Face, Cobe, Msk, Sektor in Jesma.

¹⁸ Višjo grafično šolo so obiskovali Negre, Sub in Sektor, akademijo lepih umetnosti Dmon in Spin, višjo likovno šolo Angel, fakulteto za arhitekturo pa Dulait.

v Srbiji, nima smisla in jih je težko pojasniti; enako bi lahko rekli tudi za domala popolno prenehanje subkulturne grafitarske dejavnosti v letu 2004. Razlago za to je morebiti mogoče iskati v družbeni krizi, v katero je Srbija takrat ponovno zašla. Drastičen upad kupne moči prebivalstva je bil najbrž le eden izmed vzrokov za radikalno zmanjšanje števila novih subkulturnih grafitov. Poleg tega je treba omeniti še to, da so najbolj aktivni grafitarji vedno bolj odraščali, se spopadali z vsakodnevnimi eksistenčnimi težavami, iskali zaposlitev ipd. Toda ti in nekateri drugi vzroki so bili gotovo le del veliko večje in kompleksnejše družbene zloženke, ki jo tukaj zaradi pomanjkanja prostora težko podrobneje pojasnim. Leta 2004 je ugasnila tudi spletna trgovina Dead Lemonade, saj se bržkone ni izplačalo prodajati sprejev tam, kjer nihče ni (več) risal.



Ponovi vajo

Tik pred koncem leta 2004 so se po beograjskih zidovih in vozilih mestnega prometa ponovno začeli pojavljati throw-upi. Ekipi PHL in CKR in številni samostojni grafitarji so za seboj puščali *bombe*, ki so nam vsiljevale razlago, da se je vse zopet začelo od začetka, z ničle. Edini pomemben pojav v tem času so bili prvi šablonski grafiti, specifična vrsta grafitov, ki se je po Evropi začela uveljavljati že več kot trideset let pred tem, v Srbiji pa se je sramežljivo pojavila v delih umetnice, imenovane TKV (The Kraljica Vila). Zanimivo je, da se je TKV na začetku ukvarjala zgolj z reproduciranjem nekaterih motivov iz kanoniziranih del moderne umetnosti, kot so avtoportret Frida Kalo, »poljub« Gustava Klimta, »krik« Edvarda Muncha.

Pomlad 2005 je prinesla ravno toliko dogajanja, da nisi mogel reči, da je grafitarska umetnost v Beogradu mrtva. Najpomembnejši in obenem najzanimivejši pojav je bila nova ekipa JWC (Jedi Wall Crew) ali, v srbski različici imena, Javni WC. Njeni člani so bili že uveljavljeni grafitarji Angel, Sektor in Dulait, ki pa so se tokrat kot prvi v Beogradu začeli ukvarjati z eno izmed različic street arta – začeli so opuščati grafitarski pristop in se posvečali svojstvenemu uličnemu slikarstvu. Z deli ekipe JWC se je Beograd prvič znašel v glavnih tokovih grafitarskega in streetartističnega dogajanja v svetu, saj so JWC kot prvi iz Srbije leta 2004 sodelovali na festivalu Meeting of Styles v Zagrebu in se povezali s številnimi tujimi writerji in streetartisti. Eden izmed razlogov za takšen napredek je bilo tudi to, da so tukajšnji writerji po beograjskem jamu, ki se je zgodil v okviru Beograjskega poletnega festivala julija leta 2003, ohranili dobre vezi z grafitarji s Hrvaške in BiH ter skozi vse leto 2004 več risali v Zagrebu in Tuzli kot pa v Beogradu. Na takrat enem največjih, če ne največjem grafitarskem dogodku na svetovni ravni Meeting of Styles sta poleg že omenjenih članov JWC sodelovala še Lemon in Sot. Najpomembnejša ekipa iz Hrvaške YCP (Yo Clan Posse), ustanovljena leta 1992, se je takrat okrepila z novimi člani iz Beograda (Angel, Dulait in Sektor oz. JWC) ter iz Mostarja (Rea) in Tuzle (Aorta).

To sorazmerno žalostno obdobje v zgodovini beograjskih subkulturnih grafitov se je končalo popolnoma nepričakovano. Ko so ravno mladeniči nekoliko opešali in skoraj zapustili domačo sceno, so prišla dekleta, ki so na sceno vnesla novo energijo in kreativnost. Ulice mesta so poživile s svojimi šablonami in nalepkami. Vzporedno s TKV sta začeli ustvarjati Kata in Milica,

nekoliko kasneje pa še nekaj streetartistk. Prav one, opazujoč z moje bližnje oddaljenosti, se resnično zdijo kot tiste, ki so zasnovale nov koncept street arta v Beogradu, in tiste, ki so navdihnile številne starejše grafitarje, da so se preusmerili k novejšim oblikam izražanja. Ustvarjajoč posamezno ali z nekaj let starejšimi grafitarji, so pripomogle k vzpostavitvi primata šablonskih grafitov nad grafiti v newyorškem slogu na beograjskih ulicah. V nasprotju z zgoraj opisano zgodovino subkulturnih grafitov v Beogradu, v kateri bi lahko omenila tudi dve dekleti, Deb3 in Shady, katerih prispevek pa je bil žal zelo skromen, bi v zvezi s street artom v Beogradu lahko govorila le o dekletih (morebiti nekoč v prihodnosti na drugem mestu to tudi storim). Vseeno pa naj za konec omenim tudi »moško« ekipo Ekipo, saj njeni člani poleg omenjenih deklet prav tako za seboj puščajo sijajne streetartistične stvaritve na tukajšnjih ulicah.

Ekipa ni tolpa: policaji kot ljubitelji grafitov

Številni psihologi, sociologi in kriminologi, ki raziskujejo skupinsko vedenje, menijo, da je tisto, kar privlači posameznika v skupino, občutek identifikacije, pripadnosti in pomembnosti. Te potrebe so lastne ljudem v vseh življenjskih obdobjih, toda še najpomembnejše so v obdobju odrasčanja. Prav v tem obdobju začne ustvarjati večina grafitarjev. Nekatere raziskave grafitarske subkulture poudarjajo, da se grafitarji začnejo ukvarjati z grafitiranjem med desetim in enajstim letom, do šestnajstega pa mnogi že opustijo ulično ustvarjanje, tako da ponavadi njihova kariera traja od štiri do pet let. Vsekakor obstajajo tudi taki, ki začnejo kasneje, a so v manjšini.

Prva generacija beograjskih grafitarjev je bila rojena med letoma 1976 in 1978, druga okoli leta 1980, v tretjo pa spadajo večinoma tisti, ki so letnik 1983 ali mlajši. Starši tukajšnjih grafitarjev, pa tudi ožje družbeno okolje, večinoma niso imeli nič proti tovrstni dejavnosti svojih otrok. V času, ko je Beograd neuradno prevzela mafija in so tolpe *dizelašev* terorizirale sosedstvo, je bilo risanje grafitov po mestu nekaj popolnoma neškodljivega. Biti agresiven, nevaren in brez skrupulov je bil takrat moto velikega dela beograjske mladine. Ta agresivna družbena skupina je preostanek populacije tako rekoč izrinila na margino obstoja. Čeprav odrasčajoč ob mafijskih obračunih, so grafitarji zrasli v miroljubne člane grafitarskih ekip. Tako so se denimo v bloku 45 stanovalci že tako navadili na grafitarsko dejavnost, da so se mnogi začeli orientirati po grafitih, nemalokrat pa se je zgodilo tudi, da so grafitarjem, medtem ko so ustvarjali, postregli z žganjem ali pa je kakšna mama k njim poslala svojega otroka s polnim krožnikom peciva. Tako se tudi ni mogoče čuditi, da lahko ravno v tem predelu Beograda še vedno najdemo najboljše grafite.

Primerjave med uličnimi tolpmi in grafitarskimi ekipami so bile ob vzniku grafitarske subkulture na Zahodu pogost pojav. Dejansko na Zahodu med njimi lahko opazimo nekatere podobnosti: člani uporabljajo psevdonime, ukvarjajo se z ilegalnimi dejavnostmi, sebe vidijo kot plemenite odpadnike, so mladi in najpogostejše revni. Toda v tukajšnjih prostorih ima zgodba o grafitarjih pogosto drugačno družbeno ozadje kot v tujini, zato je tudi primerjavo med uličnimi tolpmi in grafitarskimi ekipami težje izvesti. V Srbiji do pred kratkim ni obstajal protigrafitni zakon, zato je bilo grafitiranje mogoče preganjati kot kriminalno dejanje le v primeru, če bi kdo podal prijavo o poškodovanju zasebne lastnine, kar pa se, vsaj v Beogradu, ni nikoli zgodilo. Zaradi politično-ekonomskega položaja v devetdesetih je srednji razred pristal na robu revščine, kar pa ne spremeni dejstva, da je velika večina grafitarjev v Srbiji izšla iz višjega srednjega ali delavskega razreda. Poleg tega se tukajšnji grafitarji niso imeli za odpadnike, temveč za intelektualno elito, ne glede na to, ali je šlo za družbeno ali umetniško razsežnost njihovega ustvarja-

nja. Glede na okoliščine, v katerih so se našli, bi jim človek bržkone moral v tem pritrditi.

Vsa ta družbena dejstva so pripeljala do oblikovanja grafitarskih ekip, ki so bile le po zunanosti podobne tistim na Zahodu. Večinoma so se vse ekipe na začetku trudile ustvarjati v svojem naselju, a je to hitro izgubilo smisel, zato so vsi začeli risati povsod. Teritorialne pripadnosti tukajšnje ekipe torej niso pretirano izražale, dasiravno je bilo te poudarke občasno mogoče zaznati iz zapisov na zidovih. Do fizičnega obračunavanja med člani različnih ekip je prihajalo zelo redko, navadno v primeru osebnih zamer, ko je bilo risanje čez tuj grafit le povod za tovrsten obračun. Zvestobo ekipi, ki naj bi bila nenapisano pravilo, ni v popolnosti spoštoval nihče od grafitarjev, saj so bolj izkazovali prijateljstvo do drugih grafitarjev, četudi iz drugih ekip, kot brezpogojno predanost svoji ekipi. Zato so se, kot smo videli, postave ekip tudi tako hitro spreminjale. Nobena izmed ekip ni imela ali pa vsaj ni dosegla skupnega cilja. Kot posamezniki so grafitarji imeli svoj cilj, ekipa pa jim je služila bolj za druženje in zabavo – da so imeli pač družbo med risanjem. Morda se ravno zato, ker so tukajšnje ekipe dejansko zgolj skupine individualcev, grafitiranje ni bolj razmahnilo, saj bi sicer bržkone ne bilo zidu v Beogradu brez subkulturnih grafitov. Četudi so se vsi zavedali, da je pogoj za dobro lokalno grafitarsko sceno skupinsko delo, je vse ostalo le pri besedah. Prav zato je tudi tako nenavadno, da grafitarji za opisovanje skupine ljudi, s katerimi ustvarjajo, uporabljajo izraz ekipa. Ta namreč najpogosteje asociira na nogometno ali košarkaško moštvo, skupino, v kateri ima vsak član svoje mesto in svojo nalogo, skupino, v kateri je skupinsko delo odločilnega pomena.

Odnos varuhov reda in zakona do grafitarjev in grafitov je v Beogradu zlasti zaradi že omenjenih družbenih, ekonomskih in političnih dejavnikov izrazito specifičen. Pozornost policistov je usmerjena predvsem na to, ali gre za politična sporočila. Vprašanja, ki jih navadno zastavijo grafitarjem, so naslednja: Kdo vam daje spreje? Za koga rišete? Kaj to pomeni? Takoj ko ugotovijo, da tovrstno risanje nima nikakršne povezave z dnevno politiko, policisti izgubijo kakršen koli interes za grafitarje kot prestopnike. Še več, takrat jih začnejo spoštovati kot umetnike, pri čemer tudi pogosto povprašujejo po tehnikah izdelave in pozitivno komentirajo posamezen piece.¹⁹ V Beogradu ni grafitarja, ki ga, medtem ko je risal, vsaj enkrat ne bi zasačil policist ali nočni čuvaj. Toda prav tako ni grafitarja, ki bi imel z njimi kakršno koli slabo izkušnjo.



Ko smo nekoč risali po trolah, je k meni stopil čuvaj, ki je v roki držal nekakšno razklopotano pištolo, in je kao »klik« streljal name. Jaz sem samo stal, gledal in nisem mogel verjeti. Tip mi je ponudil roko v stilu: »Ne rišite zdaj, prihaja moja zamenjava, delal bo probleme. Raje pojdite.« Enkrat prej sem pa tudi šel tja z Demonom, ampak sva jih še pravočasno zagledala in se umaknila od trol. In se približajo in kao vprašajo:

¹⁹ Veliko grafitarjev po svetu je umrlo zaradi policijske brutalnosti. Najbolj znan je primer Michaela Stewarta, najstnika, ki ga je leta 1983 skupina policistov pretepla do smrti. Temu dogodku je posvečena tudi Basquiatova slika »The Death of Michael Stewart«. Še en slaven, a na srečo ne tako tragičen primer, pa je povezan s Heraldodom Negelijem, t. i. »sprejarjem iz Züricha«. Proti njemu so v Zürichu vložili 192 obtožb, ko pa je pobegnil v Nemčijo je za njim razpisal tiralico Interpol. Nazadnje so ga prijeli in odslužiti je moral del zaporne kazni.

»Kaj delata tukaj?« »Hja, iščeva kakšen zid za risanje.« Potem so nama vzeli sprej in nekaj pisali in nama vrnili sprej (Shorty, intervju, februar 2001).

Zanimivo je, da se danes, ko se po svetu uveljavljajo vse bolj represivni zakoni proti grafitiranju, v Beogradu policija skoraj ne odziva na ta pojav. Do leta 2005 sploh ni bilo zakonske podlage, s pomočjo katere bi država omejevala to dejavnost. Ali je policijska nezainteresiranost posledica pomanjkanja časa zaradi drugega kriminala ali česa drugega, na tem mestu ne morem z gotovostjo trditi, toda dejstvo ostaja, da imajo tukajšnji policisti dobrohoten odnos do grafitov. Najstrožja kazen, ki je do zdaj lahko doletela grafitarja v Beogradu, je bil začasen odvzem prostosti in odvzem sprejev, kar v primerjavi z Zahodom, kjer si lahko obsojen na več let zavora in veliko denarno kazen, ni tako rekoč nič. »Ujeli so me dvakrat. Prvič, ko sem risal po roleti neke trgovine, takrat sem bil na policijski postaji vso noč in zasegli so mi vse spreje iz fleta. Drugič so ujeli mene in prijatelja, ko sva risala po trolah, ampak takrat nama niso težili. Vprašali so, kaj delava, frend je pa rekel: 'Riševa drevesa in cvetlice.'« (Leo, intervju, februar, 2001)

Toda stvari se lahko obrnejo. Od leta 2005 je za »boj« proti grafitom namreč odgovorna komunalna inšpekcija, ki lahko na podlagi predpisa o splošni urejenosti mesta, katerega dikcija zapoveduje urejena in čista pročelja zgradb, grafitarju, ki ga zaloti pri delu, zaračuna 2500 dinarjev kazni, lastniku »umazane« fasade pa 2500 dinarjev; če primer pride pred sodnika za prekrške, lahko fizične osebe plačajo 25.000 dinarjev kazni, pravne pa tudi do 500.000 dinarjev, lahko pa se kazen tudi spremeni v štiridesetdnevni odvzem prostosti. Zaradi uvedbe tega »zakona o grafitih« bi lahko prišlo do sprememb na tukajšnjih ulicah: čisto mogoče je, da se bo število grafitarjev povečalo. Izrekanje prepovedi je namreč vedno tudi nekakšen poziv h kršitvi te prepovedi. Brez kršenja prepovedi ni mogoče uveljaviti sankcij in ni mogoče vzpostaviti avtoritete tistega, ki je prepoved predpisal. Lahko se zgodi, da brez zakonske uporabe sile pri reguliranju grafitiranja novi naraščaj ne bo imel nikogar, komur bi kljuboval in proti komur bi se upiral. Zato bi lahko dejstvo, da število grafitarjev v Beogradu stagnira že več let, do neke mere interpretirali tudi kot posledico dosedanje nezainteresiranosti policije za sankcioniranje te dejavnosti. Bržkone bi to celo lahko bil eden poglobitnih dejavnikov za večleten nespremenjen obseg grafitiranja v prestolnici Srbije.

Prevod Gregor Bulc